

УДК 321.01

М. П. Надозірна
студентка магістратури
факультету психології, політології та соціології
Національного університету «Одеська юридична академія»

ІНДИВІДУАЛІЗМ ТА РАЦІОНАЛІЗМ ЯК СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ МОДЕРНІЗАЦІЇ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Постановка проблеми. Індивідуалізм та раціоналізм відносяться до фундаментальних принципів модернізації. Але це надзвичайно широкі поняття, які стосуються всіх без виключення соціальних, економічних та політичних процесів.

Дослідження ролі індивідуалізму та раціоналізму в теоретичному та практичному вимірах пов'язуються в історії філософської, соціологічної та політичної думки з традицією утилітаризму. Саме утилітарна традиція розмістила ці поняття в центрі дослідницької уваги, що і стало ґрунтом для виокремлення Р. Коллінзом утилітаризму в якості одного з головних соціологічних теоретичних напрямків поряд із традицією конфлікту, традицією Дюркгейма та інтеракціоністською традицією.

Формування утилітарної традиції в Європі та в країнах Північної Америки відбувалось у процесі модернізації, економічного розвитку, демократизації суспільних відносин. Утилітаризм поставив у центр дослідження індивіда та індивідуальну поведінку, раціональність та раціональний вибір. Усі ці проблеми вкрай актуальні для дослідників у сучасній Україні, а підходи утилітаризму щодо індивідуалізму та раціоналізму дозволяють також проаналізувати фактори, які заважають раціональному вибору громадян.

Акцентування уваги на індивідуалізмі та раціоналізмі є необхідною умовою демократичного розвитку, становлення інститутів влади та громадянського суспільства. У ставленні до індивіда (особистості) віддзеркалюються не лише досягнутий рівень політичної культури влади та громадян, ґрунтовність філософських, політичних, економічних парадигм, а й особливості історичного розвитку кожної країни.

Саме тому ґрунтовний науковий аналіз індивідуалізму та раціоналізму як основи модернізації, джерел та етапів еволюції розуміння ролі індивідуалізму та раціоналізму передбачає розгляд основних етапів розвитку наукової думки, дослідження історичних трансформацій раціоналізації та індивідуалізації соціальних відносин.

Сьогодні, через зміни в структурі політичної взаємодії, становлення інформаційного суспільства, а також у зв'язку «з переходом до мережевої організації соціального простору перегляду підлягають засадничі принципи влади модерної доби, в тому числі – роль раціональності та індивідів у соціальних відносинах» [5, с. 29].

Одним із результатів посткомуністичних трансформацій є раціоналізація політичної та соціальної поведінки громадян нашої країни. Це знаходить вираження в сприйнятті діяльності владних інститутів, ставленні до них, електоральній поведінці та масових протестних акціях. Суспільство поступово відходить

від характерних для традиціоналістської свідомості елементів міфотворчості (колективізм, ірраціоналізм) й завищених (певною мірою – романтичних) сподівань стосовно влади.

Політичні зміни останніх років довели як актуальність і необхідність звернення до раціональності та індивідуалізму як альтернативам державному плануванню в економіці та авторитарному контролю над суспільством, так і небезпеку спрощеного розуміння індивідуалізації й раціоналізації в процесі модернізації суспільства.

У таких умовах визначального значення набуває інтерпретація індивідуалізму та раціоналізму як беззаперечних цінностей сучасного суспільства, дієвого інструменту розв'язання актуальних суспільних проблем, протиріч і конфліктів, основи демократичного механізму підвищення ефективності політичної та економічної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дискусії відносно змісту та характеристик, місця та ролі індивідуалізму та раціоналізму в процесі модернізації суспільства продовжуються протягом декількох століть. Інтерес до індивідуалізму та раціоналізму найбільше проявляють представники економічної теорії. Починаючи від А. Сміта увага до індивідуалізму та раціоналізму стала ознакою дослідження економічної поведінки. Роль індивідуалізму та раціоналізму як основи модернізації досліджувалась у працях таких економістів, як Дж. Кейнс, Ф. Гаєк, К. Полані, М. Фрідман, М. Флуд, М. Дрешер, А. Такер К. Ероу та ін., які звертались до індивідуалізму та раціоналізму в тому вигляді, як їх було представлено в традиції утилітаризму. Істотний інтерес у методологічному плані для аналізу джерел та історичних етапів розвитку індивідуалізму та раціоналізму представляють роботи Аристотеля, Цицерона, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г.-Г. Гегеля. Кожен із них зробив внесок у розуміння сутності індивідуалізму та раціоналізму, їх ролі в політиці та суспільстві.

Поглиблене соціально-філософське й політологічне дослідження феноменів індивідуалізму та раціоналізму здійснювалось у роботах таких авторів, як Кондорсе, І. Берлін, Ф. Бенетон, Ж. Бодуен, М. Дюверже, ін. Цими авторами сформульовано низку важливих теоретичних і методологічних положень, які розкривають сутність та природу індивідуалізму та раціоналізму, в тому числі – через їх критику.

Теорію раціонального вибору, як спадкоємицю утилітарної традиції, розробляли Д. Грін, І. Шапіро, К. Ероу, Дж. Найт, Г. Кавка, К. Монро, М. Фармер, ін.

Ідеї одного із засновників утилітарної традиції І. Бенґама щодо ролі індивідуалізму та раціоналізму

в політиці стали основою ліберальної політичної та філософської традиції (В. Вільсон, З. Бжезинський, Р. Кларк) та були продовжені в концепції політичного реалізму (Г. Моргентау, Е. Карр, Дж. Кеннан, Г. Кіссінджер, Р. Арон, К. Томсон, ін.).

Роль індивідуалізму та раціоналізму як основи модернізації були критично переосмислені в роботах К. Маркса (який поставив під сумнів методологічний індивідуалізм), М. Вебера (який визначив існування різних типів раціональності та раціональної дії) та згодом – у роботах представників постмодерного напрямку філософських та соціологічних досліджень (Ж. Деріда, Ж. Делез, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотар, Ф. Джеймсон, ін.).

Метою статті є дослідження індивідуалізму та раціоналізму як складових частин модернізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. До складових частин дослідження індивідуалізму та раціоналізму можна віднести модель «економічної людини» з властивим їй егоїзмом та відповідною шкалою цінностей та потреб, теорію цілераціональної дії М. Вебера та принцип методологічного індивідуалізму в аналізі соціальних відносин. Деякі автори розглядають принципи індивідуалізму та раціоналізму як складові частини ринкової парадигми суспільства та політики. З другої половини минулого століття теорія раціонального вибору, як одна із сучасних версій утилітаризму, також поширила свій вплив на дослідження міжнародної політики.

В умовах модернізації пріоритет індивідуальної раціональності є безумовним, але ХХ століття довело парадоксальність раціональності, відсутність гарантій її досяжності навіть за умов дотримання всіх необхідних передумов, а також складність формування колективної раціональності на базі сукупності індивідуальних раціональностей.

Сучасний етап розвитку концепцій індивідуалізму та раціоналізму відбувається на тлі істотних зрушень у відносинах індивіда і влади, демодернізації та постмодернізації, розвитку процесу глобалізації та інформаційних технологій. Це вимагає звернення до дослідження джерел та історичних трансформацій розуміння індивідуалізму та раціоналізму.

Одним із перших, хто зробив наголос на реалізації індивідуалізму та раціоналізму в політиці в епоху Відродження, був Н. Макіавеллі. Він визначив розуміння ролі індивідів, сутність і призначення раціональних рішень влади, а головне – висловив практичні рекомендації для государя щодо захоплення та утримання влади. Н. Макіавеллі започаткував «силову інтерпретацію політичної діяльності та політичного вибору, виходячи з розуміння політики як сфери владних відносин, рішень і дій, що мають власну логіку (раціональність), відмінну від логіки людських дій в інших сферах суспільного життя й не зумовлену поняттям морального блага або теологічною доктриною» [4, с. 93]. Н. Макіавеллі приходять до висновку, що в основі політичної поведінки лежить не християнська мораль, а користь і сила государя. Ця концепція отримала назву «спецраціональність Н. Макіавеллі» [4].

На думку Є.П. Нікітіна, це «особливий різновид раціональності, притаманний тій чи іншій спеціалізованій формі духовної діяльності. У свою чергу, останнім

терміном позначено такий вид духовної діяльності, який виконується через посередництво певного соціального інституту і, як правило, не виходить за межі одного з фундаментальних начал духа – пізнавального, морального, естетичного. Кожна форма специфічності створює певне ідеологічне самозабезпечення, певну особливу ідеологію з метою підкреслити цю свою велику ефективність і взагалі всіляко звеличувати власні позитивні якості, переваги перед усіма іншими формами раціональності, відстоюючи тим самим своє право на повну незалежність від них» [4, с. 94].

Одним із засновників традиції утилітаризму вважають англійського політичного філософа Є. Бентама, який стверджував, що «...кожного слід вважати за одного і тільки за одного індивіда» [3, с. 58]. Виходячи з індивідуалізму, Є. Бентам захищав представницьку демократію, радикальний егалітаризм, конституціоналізм. У першій половині ХVІІ століття традиція утилітаризму, яка була безпосередньо пов'язана з увагою до індивідуалізму та раціоналізму, поширилась на американський континент. Утилітарні та прагматичні підходи було реалізовано в політиці та державотворчості Т. Джефферсона та Дж. Медісона.

Проблему індивідуальної дії та її раціоналізації розробляв Макс Вебер [3, с. 77]. Розуміння влади в М. Вебера цілком спирається на індивідуальну взаємодію: «Влада – це будь-яка ситуація, за якої індивіди можуть реалізувати свої цілі, незважаючи на опір інших» [3, с. 78]. Найбільш раціональним засобом здійснення державної влади, за М. Вебером, є бюрократія, службові місця якої не є їх приватною власністю.

У другій половині ХХ століття утилітарна традиція знайшла своє продовження в теорії раціонального вибору, яка звертається до моделі «раціонального індивіда» та моделі вибору, який ґрунтується на індивідуальній егоїстичній поведінці. Саме з кута зору теорії раціонального вибору, що виходить із принципів раціоналізму та індивідуалізму, було запропоновано пояснення поведінці виборців, правлячого класу в процесі прийняття рішень, бюрократії (що вдалось за рахунок уваги до поняття «ренти»), лобювання приватних інтересів через діяльність влади та опортуністичної поведінки. Успіх даної теорії в поясненні та моделюванні економічної та політичної поведінки означав тріумфальне повернення утилітарної традиції як мейнстріму до сучасного наукового дискурсу. Теорія раціонального вибору виходить із того, що індивід у ситуації обирає той шлях, який, на його думку, допоможе отримати найбільш вигідний для нього результат.

Отже, індивід діє раціонально. Проте з раціональністю індивідуальної поведінки виявилось не так все просто, як вважали представники утилітарної традиції. Можна знову згадати М. Вебера, який виділяв два типи раціональної поведінки: ціннісно-раціональну та цілераціональну. У концепціях постсучасності ставиться під сумнів здатність індивідів на основі раціональності пояснити весь комплекс соціальних відносин (проблематичність раціональності пізнання), а також належним чином упорядкувати та перебудувати будь-який соціальний простір (проблематизація раціоналізації економічної та політичної діяльності). Парадоксальність раціональності полягає в наявності та

співіснуванні різних типів раціональності. Як наслідок – наявність в одному суспільстві різних соціальних просторів із різними типами раціоналізації поведінки індивідів (те, що є раціональним для одного соціального поля, може виглядати як ірраціональна поведінка в іншому). Тобто уявлення щодо раціональності, які були характерними для минулої епохи та забезпечували модернізацію суспільства, більше не є загальновизнаними та не виглядають достатньо обґрунтованими в епоху постмодерну.

«Концепція модерну виходила з домінування цілерациональності у сфері урядування, впорядкувальним механізмом суспільства виступала держава, в центрі якої знаходилась «економічна» людина. На рівні соціальної організації це означало встановлення раціональних бюрократичних апаратів, на рівні ідеологій – підтримку обґрунтувань, які відповідають таким бюрократичним апаратам» [6, с. 176].

Модернізація представляє собою багатофакторне явище, «розтягнуте» в часі (вона триває вже протягом декількох століть) та просторі (охоплює усі континенти та багато країн). Але в основі модернізації все ж знаходяться індивідуалізм та раціоналізм. Щодо другого, то раціоналізації в процесі модернізації підлягають усі без виключення соціальні простори – від повсякденного спілкування до політичних відносин та управління. І країни, які сьогодні реалізують моделі «навздогінної» модернізації, мають усвідомлювати це. Щоправда, сьогодні зазнають змін інтерпретації раціональності, зокрема Б. Вальденфельс говорить про те, що ірраціональному протиставляється вже не всеохоплююча універсальна раціональність, а специфічні форми раціональності, що існують як смислові, регулярні взаємозв'язки в різних соціальних просторах, тобто відбувається перехід від опозиції «раціональне — ірраціональне» до плюралізації раціональності (Б. Вальденфельс) [1, с. 43].

Також раціональність прийняття рішень, здійснення вибору в сучасних умовах вкрай ускладнюється інформаційним перенавантаженням індивідів. Якщо раніше існувала нестача інформації для раціональної дії, то сьогодні є її надмірність. З інформаційного потоку вкрай складно відібрати адекватну інформацію, яка б становила ґрунт для раціонального рішення. Саме тому, коли йдеться про раціональність політичного вибору, то утопічно виглядають припущення щодо наявності вичерпної інформації з того чи іншого питання, її адекватного розуміння та використання індивідами. Навпаки, більш реалістично видається позиція, що індивіди використовують ту інформацію, яка є для них доступною через мас-медіа.

Таким чином, у концепціях раціонального вибору та публічного вибору в поясненні модернізації головне місце відводиться індивідуальній поведінці. Політики прагнуть максимізувати свої особисті шанси на переобрання, збільшити свій політичний та економічний капітал. Бюрократія прагне збільшити автономію в прийнятті рішень та максимізувати бюджет тих державних програм, які контролюються з її боку. Варто погодитись, що «...політичні агенти не менш схильні керуватись егоїстичними мотивами, ніж економічні, отож було б непослідовним гадати, ніби рушіями економіки є егоїстичні дії, а політики – альтруїстичні» [6, с. 448].

Висновки. У цілому такий напрям дослідження модернізації, як утилітаризм, виходить із того, що одиницею аналізу є окремий індивід, а моделювання напрямків модернізації та оцінка її успішності здійснюється на підставі припущення, що індивіди поведуться раціонально.

Представники теорії раціонального вибору інтерпретують модернізацію, виходячи з моделі раціональної поведінки індивідів, які прагнуть досягти цілі максимальної індивідуальної вигоди й користі. Так, вважається, що в умовах модернізації політики вибудовують власні стратегії, виходячи з моделі політичного ринку, та орієнтуються на механізми раціонального вибору електорату. Для модернізації індивідуалізм та раціоналізм полягає у визначенні принципів раціональної індивідуальної поведінки: принцип максимізації вигоди, мотиви участі в голосуванні, можливі втрати у випадку відмови від участі в голосуванні. Тобто в процесі модернізації йдеться про інструментальне розуміння раціональності, згідно з яким індивіди співставляють власні очікувані вигоди й витрати, намагаючись максимізувати перші і мінімізувати другі.

У процесі модернізації індивід постає як такий, що використовує свою працю та ресурси на ринку, послідовно задовольняючи свої інтереси. При цьому індивіди раціональні, але не егоїстичні; вони здатні діяти на користь суспільного блага.

Література

1. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Б. Вальденфельс // Социологос. – М.: Прогресс, 1991. – С. 39–51.
2. Коллинз Р. Четыре социологических традиции / Р. Коллинз. – Пер. В. Росмана.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 320 с.
3. Короткий оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна, А. Макмілана]; пер. з англ. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. – 790 с.
4. Никитин Е.П. Спецрациональность / Е.П. Никитин // Исторические типы рациональности / отв. ред. В.А. Лекторский. – М., 1995. – Т. 1. – С. 86–107.
5. Яковлев Д.В. Рациональный выбор политических акторов как фундаментальная умова переходу до демократії / Д.В. Яковлев // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип. 47. – С. 28–35.
6. Яковлев Д.В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д.В. Яковлев. – Одеса: Астропринт, 2009. – 288 с.

Анотація

Надозірна М. П. Індивідуалізм та раціоналізм як складові частини модернізації: історія і сучасність. – Стаття.

У статті досліджуються індивідуалізм та раціоналізм як основні складові модернізації. Визначено історичні джерела та теоретичні напрямки осмислення індивідуалізму та раціоналізму. Особливу увагу приділено утилітарній традиції в політичній філософії. Відзначено, що на сучасному етапі утилітарна традиція, у фокусі якої знаходяться індивідуалізм та раціоналізм, знаходить своє продовження в теорії раціонального вибору та теорії ігор.

Ключові слова: модернізація, індивідуалізм, раціоналізм, теорія раціонального вибору, теорія ігор, утилітаризм.

Аннотация

Надозирна М. П. Индивидуализм и рационализм как составляющие модернизации: история и современность. – Статья.

В статье исследуются индивидуализм и рационализм как основные составляющие модернизации. Определены исторические источники и теоретические направления осмысления индивидуализма и рационализма. Особое внимание уделено утилитарной традиции в политической философии. Отмечено, что на современном этапе утилитарная традиция, в фокусе которой находятся индивидуализм и рационализм, находит свое продолжение в теории рационального выбора и теории игр.

Ключевые слова: модернизация, индивидуализм, рационализм, теория рационального выбора, теория игр, утилитаризм.

Summary

Nadozirna M. P. Individualism and rationalism as components of modernization: history and modernity. – Article.

The article examines individualism and rationalism as the main components of modernization. The historical sources and theoretical directions of comprehension of individualism and rationalism are determined. Particular attention is paid to the utilitarian traditions in political philosophy. It is noted that at the present stage, the utilitarian tradition, in the focus of which is individualism and rationalism, finds its continuation in the theory of rational choice and game theory.

Key words: modernization, individualism, rationalism, theory of rational choice, game theory, utilitarianism.